

ҒТАХР 16.01.11

ТҮРКІ ТІЛДЕРІНДЕГІ ЖАЛҒАУЛЫҚТАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Г.Қ. Жылқыбай

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
zerek24@mail.ru

Түркі тілдеріндегі шылауларды бір сөз табы ретінде қарағанымызбен (үшеуіне шылау деп ат беруінің себебі: олардың үшеуі де бір сөздің шылауында келуіне байланысты айтылған болу керек), олардың үшеуінің қызметтерінің арасында үлкен айырмашылықтар бар. Ол лексикалық мағынасы жағынан да, грамматикалық қызметі жағынан да айқын көрінеді. Мұның өзі шылау түрлерінің бір-бірімен жеткілікті деңгейде салыстырыла зерттелуін қажет етеді. Мақалада алғаш рет жалғаулықтардың қызметі әрбір түркітілдерінен алынған арнайы мысалдармен дәйектеліп, түркі тілдеріндегі жалғаулықтар жүйелі түрде жинақталып беріледі. Сонымен бірге қазіргі түркі тілдеріндегі жалғаулықтарға тән басты ерекшеліктер көрсетіледі.

Түйін сөздер: жалғаулықтар, түркі тілдері, жалғаулықтардың ерекшеліктері, грамматикалық еңбектер, семантикалық мағына.

Сөздердің грамматикалық орны мен қызметі жағынан түрліше топтары бары белгілі. Алғаш рет көне гректер тарапынан сөздер қызметі мен мағыналарына қарай есім және етістік болып екіге ажыратылса, заманның дамуымен қатар тіл білімінің және тіл білімі салаларында пайда болған сөздердің басқа да қызметтерінің болатынын анықтаған, сондай-ақ жіктеулер жасалып, сөз топтарының саны артқан. Ал қазіргі жалпы тіл білімінің теориясына орай сөз түрлері дербес мағынасы бар есімдер және етістіктер мен дербес мағынасы жоқ, тек грамматикалық қызметтегі тұлғалар ретінде саналатын көмекші сөздер болып жіктеледі. Соның ішінде грамматикалық тұрғыдан басқа сөздерге, сөз топтарына ұқсамайтын көмекші сөздердің мәселесі туралы тіл білімінде аз айтылды дей алмаймыз. Мәселе жүздеген еңбектерге арқау болып, ондаған ғалымның арнайы зерттеу нысанына айналып, ғылыми-теориялық бағыттары да қалыптасқан деуге толық негіз бар. Қазақ тіл білімінде түркологиялық бағытта жазылған М.Оразовтың арнайы еңбегінде түркі тілдеріндегі көмекші сөздер қызметі мен ерекшелігі турасында салыстырмалы түрде жақсы қарастырылған. Соған қарамастан, түркі тілдерінің әрбір жеке тобына жататын әдеби тілі қалыптасқан тілдердің барлығына тоқталу ешбір еңбекте мақсат етілмеген сыңайлы. Ал түркі тілдеріндегі шылауларға байланысты салыстырмалы түрде талданған еңбек тіпті тапшы. Шылаулар көмекшілік қызмет атқаратын сөздер қатарында болғанымен, жеке сөз табы ретінде арнайы қарастырылуы да қажет. Әсіресе, түркология түркі тілдерінің дәл қазіргі кезеңдегі ерекшеліктерімен ұқсастық-ортақтық белгілерін дәл әрі нақты саралайтын салыстырмалы грамматикаға қандай зәру болса, шылауларға негізделген толыққанды бір еңбекке де мұқтаж.

Қазіргі таңда төрт топқа жіктелетін түркі тілдерінің саны отызға жетіп жығылатыны белгілі. Олардың арасында туыс тіл деп айтса сенбестей басқаларынан дараланған кейбір тілдерде бар. Жалпы алғанда екі түрлі тіл деуге келмейтін тілдерді де көреміз. Айталық, қарақалпақ, қырғыз және ноғай тілін өзге түркі тілдерімен салыстырғанда ұқсастығының үлес салмағы әлдеқайда жоғары екенін байқау қиын емес. Сонда да болса, тіл үнемі даму үстіндегі құбылыс болғандықтан осы туыстас тілдердің күніміздегі сөздік қорындағы кейбір сөздер мен формалар ортақ саналмай жатады. Мысалы, қазіргі қырғыз тілінде қолданылатын чалыш, сөрей, дейре, қарата т.б. қарақалпақ тіліндегі қиби, шекем, лекин, бағда, гә шылаулары қазақ тілінде қолданылмайды [1; 675]. Сондықтан шылаулар туралы тек бір тілдің аясындағы қолданысына қарап тұжырым айтқаннан гөрі кең көлемде қарастырған абзал деп ойлаймыз. Демек қазіргі түркі тілдеріндегі барлық шылауларды бір еңбекте топтаудың да, оларды салыстыра, әрі тарихи тұрғыдан талдаудың да кезегі күтіп тұрған тәрізді. Осы мақсатта біздің қадамымыз алғашқылардың бірі болады десек те қателеспейміз.

Біздің де қолымыздағы толық деп саналған материалдар негізінде ғана жазған ғылыми жұмысымызда түркі тілдеріндегі шылаулар толық қамтылды дей алмаймыз. Түркі тілінің тарихи және қазіргі диалектілерінде кең орын алған шылаулар арасынан нақты мысалдар арқылы тақырыпты ашу көзделді [2; 124]. Кейбір тұстарда ғана басқа түркі тілдерін мысалға алғанымызбен,

жүйелі түрде қыпшақ тілдерінен қазақ, қырғыз, қарақалпақ, татар, башқұрт, қарлұқ тілдерінен өзбек, ұйғыр, оғыз тілдерінен түрік, азербайжан, түркімен тілдерін негізге алдық. Яғни, жұмысымызда орын алған шылаулардың біршамасына байланысты өзіміз қарастырған түркі тілдердің мәтіндерден де дәлелдер келтіруді жөн санадық.

Қазақ тіліндегі грамматикалық еңбектері бойынша жалғаулықтарға жекелей алғанда лексикалық мағыналары жоқ немесе дерексізденген, соған қарамастан өзіндік семантикалық мағыналарға және абстарктілі грамматикалық мағыналарға ие сөз түрі ретінде анықтама беруге болады. Толықтыра түссек, А.Ысқақов: *Жалғаулықтар өзара тең бірыңғай сөздердің, бірыңғай сөз тіркестерінің және бірыңғай сөйлемдердің араларындағы әр қилы қатынастарды білдіреді, - десе* [3; 363], ал «Қазақ грамматикасы» атты оқулықта: *Қазіргі қазақ тіліндегі жалғаулықтар – лексикалық мағынасы жоқ, сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді әртүрлі ыңғайда (мағыналық қатынаста) салаластыра байланыстыратын сөздер, - делінген* [4; 557].

Салыстырып қарағанда біз қарастырып отырған түркі тілдерінің грамматикалық еңбектерінде болсын, басқа да оқулықтар да немесе сөздіктер де болсын қазақ тіліндегі түсініктемелермен тамырлас екенін көреміз:

Қырғыз тілінде: Сөз бенен сөзді немесе сөйлем менен сөйлемді өзара бір біріменен байланыстырушы сөз түрін *байламта* дейміз [5; 363-371].

Қарақалпақ тілінде: *Дәнекерлер* сөз бенен сөздің, сөз топтарының, сондай-ақ сөйлемнің бірыңғай мүшелері менен құрмалас сөйлемдердің құрамындағы жай сөйлемдердің араларын байланыстыру үшін қолданылатын сөз формаларының бір түрі болып табылады [6; 360].

Башқұрт тілінде: *Теркәүесдеп* жеке сөйлемдер немесе сөздер арасындағы сыртқы байланыстарды көрсету үшін қолданылатын өзгермейтін морфологиялық категорияны айтады. Бұл сыртқы байланыстар ыңғайластыру, қарсылықты, себептік-салдарлық т.б. формаларда болуы мүмкін [7; 116].

Қазан татарлары тілінде: *Теркегеч*, сөйлем мүшелерін, сондай-ақ, құрмалас сөйлем құрамындағы жеке сөйлемдерді бір-біріне байланыстыратын сөз түрі [8; 312].

Ұйғыр тілінде: Сөйлеу барысында сөз бенен сөзді, сөйлем менен сөйлемді бір-біріне байланыстыру үшін қолданылатын көмекші сөздер *бағлиғучилар* деп аталады. [9; 260].

Өзбек тілінде: Сөйлемнің бірыңғай мүшелерін, құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдерді бір-біріне байланыстыру үшін қызмет ететін сөздер *боғловчиларды* көрсетеді [10; 385].

Түрік тілінде: Түрікшеде өте ерекше орны бар *баылачлар* - сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді және кейде бөлімдерді грамматикалық және мағына жағынан бір-біріне тіркестіретін және атқаратын қызметтерімен, тіркескен сөздер арасында әртүрлі мағына байланыстарын құратын грамматикалық тұлғалар [11; 1091].

Әзербайжан тілінде: *Бағлајычылар* - сөйлемдерді немесе сөйлем мүшелерін бір-біріне тіркестіру үшін қолданылатын сөздер [12; 85].

Түркімен тілінде: *Бағлайжылар* сөйлемде екі сөзді немесе екі сөйлемді бір-бірімен тіркестіруге қызмет етеді [13; 275].

Қазақ тіліндегі жалғаулықтарға *мен// бен// пен, және, тағы, әрі, да// де// та// те, әм, әлде, біресе, я, бірде, яки, не, немесе, болмаса, не болмаса, құй, мейлі, бірақ, алайда, әйтсе де, әйткенмен, сүйтсе де, сонда да, дегенмен, әйтпесе, әйткенде, әйтпегенде, себебі, өйткені, сондықтан, сол үшін, сол себепті, егер, егер де, алда-жалда, онда, яғни, демек, ал, ендеше, ал ендеше, олай болса, кейде* [3; 363-371] т.б. сөздер жатса, біз қарастырып отырған түркі тілдерінің жалғаулық шылауларының басым көпшілігінің ортақтығы байқалады. Соған қарамастан дыбыстық ерекшеліктері ғана бар жалғаулықтар, түркі тілдерінен тыс басқа тілдерден енген (араб, парсы, орыс, грек, неміс) жалғаулықтар және жеке әдеби тіл ретінде төл сөз саналатын жалғаулықтар да ұшырасады. Сонымен:

Қырғыз тілінде: *да* (да, де, та, те), *дагы* (тағы), *менен* (мен, пен, бен), *жана* (және), *же* (немесе), *бирок* (бірақ), *анткени* (өйткені), *себеби* (өйткені), *демек* (яғни, демек), *эле* т.б. [14; 223].

Қарақалпақ тілінде: *я* (немесе, я, не), *ямаса* (немесе, я, не), *болмаса* (немесе, я, не), *хәм* (және), *және, да// де, та// те, егер, егер де, ал, лекін* (бірақ), *гә* (не), *гәхи* (бірде, кейде), *гейде// гәде* (кейде, бірде), *базда* (кейде), *биресе* (бірде, біресе), *әри, себеби, нәтийжеде, бирақ, өйткени, биресе, неге десең, сол себепли* (сондықтан), *соңлықтан* (сондықтан), *сол// соның ушын* (сондықтан), *соның арқасында* (сондықтан), *соның нәтийжесінде* (сондықтан), *соның салдарынан* (сондықтан), *соның ақыбетінде* (сондықтан) т.б. [6; 361-383].

Башқұрт тілінде: *һәм* (және, әрі), *тағы* (тағы), *ә* (ал), *ләкин* (бірақ), *әммә* (бірақ), *түгел* (түгіл), *йәки* (немесе), *йә-йә* (немесе), *ни-ни* (немесе), *сөнки* (өйткені), *хатта* (тіпті), *шулай ук* (тағы да), *ахыры* (себеби), *бит, ки, әгәр* (егер), *әгәр зә* (егер де), *гәрсә, хатая* (ең болмағанда) [7; 127-128], *вә* (және), *мынан* (мен), *тик* (тек), *шулайза* (бірақ), *фәқәт*(бірақ), *юқһа* (немесе), *берсә* (немесе), *йәиһә* (немесе), *бер* (немесе), *әллә* (немесе), *бәлки* (бәлкім), *шуға күрә* (сондықтан), *әйтерһең* (сондықтан), *әйтерһең дә* (сондықтан да), *тимәк* (және), *тағарлы* (ары) тілінде: *чөнки* (өйткені), *әгәр* (егер), *ки, гәрчә, яғни* (яғни), *һәм* (және), *да* (да// де, та//те), *янә* (және), *ни-ни* (немесе), *ләкин* (бәлкім), *ә// а* (бірақ), *бәлки* (бәлкім), *әммә* (бірақ), *тик* (бірақ), *башкача* (сонымен бірге), *аеруча* (сонымен бірге), *бигрәк тә* (бірақ та) т.б. [15; 381], *да//де, та//те, билен* (мен), *ем* (және), *йе* (немесе), *йе пулмаса* (не болмаса), *пир* (немесе), *һый* (немесе), *қуш* (немесе), *кимиси* (кейбірі), *түгил* (түгіл), *елле* (немесе), *ешет* (егер), *қетте* (тіпті), *йе быса* (әйтпесе), *мегер* (егер) т.б. [16; 98].

Ұйғыр тілінде: *вә* (және), *һәм* (және), *вә-һәм* (және де), *билан* (мен// пен// бен), *йәнәяна* (және), *-дә* (да// де// та// те), *-му// -ма, йә* (немесе), *яки* (немесе), *ха* (мейлі), *бирдә* (бірде), *ғайида* (мейлі), *мәйли* (мейлі), *бир дәм* (және), *сәвәви* (өйткені), *чүнки* (өйткені), *шуңлашқа* (сондықтан), *шуның нәтижисидә* (сондықтан), *шуның үчүн* (сондықтан), *әгәр// әгәрдә// әгәрки// әкәрким навада// әкәрким мабада* (егер де), *амма* (бірақ), *лекин* (бірақ), *амма-лекин* (бірақ), *бирақ* (бірақ), *бирақта* (бірақ), *шундими* (бірақ), *шундақболсима* (бірақ), *ялғуз* (тек, бірақ), *пәқәт* (бірақ), *дегенбилән* (бірақ, дегенменен), *болмиса* (бірақ), *бәлки* (бәлкім), *йәни* (яғни), *жүмлидин* (яғни), *болупму* (яғни), *хусусән* (яғни), *демәк* (демек, яғни), *һәтта// һәттаки* (тіпті) т.б. [9; 260-267].

Өзбек тілінде: *ва* (және), *билан* (және), *ё* (немесе), *ёки* (немесе), *ёһуд* (немесе), *дам...дам* (бірде), *гохо...гохо* (бірде), *гохидә... гохидә* (бірде), *һәм...һәм* (әрі), *хоһ...хоһ* (мейлі), *аммо* (бірақ), *аммо-лекин* (бірақ), *неғаки* (өйткені), *баъзан* (кейде, бірде), *шунинг учун* (сондықтан), *токи* (өйткені), *ағар* (егер), *башарти* (егер), *гуё* (егер), *фақат* (бірақ), *холбуки* (әйтсе де), *нақотки* (бірақ), *хатто* (тіпті), *чүнки* (өйткені), *ахир* (тіпті), *модомики* (бәлкім), *демак* (яғни, демек), *еһтимал* (бәлкім), *яғни* т.б.[10; 185-186]

Түрік тілінде: *адәта, акси халде, аксине, акси тактирде, амма// ама// амма ки, асы, амма вэлакин, баһусус, билакис, билхасса, бинаэнләйх, биттаби, эсасен, факат, филһакика, галиба, гайри, һакикатен, һасылы, һатта, һуласа, һусусийле, илла// илле, лакин, мадем, маһаза, мамафих, мәсәла, ниһайет, табий, вақыа, вә, велакин, велев, велһасыл, яни, заһир, затен, зира, бари, чүнкү, е:ер* (егер), *герчи,гү, һем...һем, һәргиз, һич, һош, ки, каһ...каһ, мә:ер// мә:ер ки, я...я, бәлки// бәлким, билмәм ки, джаным// джаным сенде, демек ки, һич олмәзса, һич шүһесиз, һич йокса, ихтимал ки, илла ки, мадем ки, мә:ер ки, мә:ерсә, насыл ки, насылса, не варки, не язык ки, олаки, олмая ки, өйлә ки, садедјәс, санки, шөйле ким, шу кадар ки, шу вар ки, шүһесиз, я...вәя, я...яһут, йок джаным, зира ки, зира ким, ачыкчасы,анджак, анлашылан, аркасындан, айрыдја, бак, бакалым, бакарсын, бакын, бәрәкәт версин, бесбелли, бырак, билә, биләмәдим, билмәм, билсэн, бир...бир, бир дә, бөйләдјәс, бөйләликлә, бунунла бәрабәр, бунунла бирликтә, да, даһасы, даһи, дәйил ми, дейилсә, дәркән, дийәдјейим, доурусу, доурусунуистәрсән, долайсыйла, гәрәк... гәрәк, һания, һеле, илә, исә, истәр...истәр, кысадја, кысадјасы, насыл, насылса, нә дәмек, нә...нә, нәденсе, не гәзер, нәрәдә, нәрдә, нәрдейсе, нитәким, олса олса, ойса, өндјәсликлә, өзәлликлә, өзәтлә, пәк гюзәл, сақын, сақын ола, сонунда, сөз гәлими, сөз гәлиши, шимди, шимди бакыңыз, шимдилик, шимдийсе, шөйлә, шөйлә дурсун, тәк, узатмаялым, үстәлик, үстәлик дә, үстүнә үслүк, варсын, ялңыз, ялңыздја, йәтмәмиши, йинә, йинә дә, йок, варса... йокса, йокса* [11; 1092-1093].

Әзербайжан тілінде: *ве* (және), *хем// хем де* (және), *ја* (немесе), *каһ* (кейде), *әкәр* (егер), *анчаг* (бірақ), *амма* (бірақ), *дәхи* (тағы), *мәсәлән* (мысалы), *ки,јә'ни* (яғни), *һәтта* (тіпті), *нә-нә* (не... не), *зира* (өйткені), *чүнки* (өйткені), *нәинки* (тек, бірақ), *һәмчинин* (да// де// та// те, және), *һәркаһ* (егер), *јахуд* (немесе), *һабәлә* (осылайша), *һәрчәнд* (немесе), *вә һәм* (және де), *вә нә* (немесе), *вә ја* (немесе), *вә јахуд* (немесе), *вә һәмчинин* (және де), *вә һәрчәнд* (немесе), *мадам ки* (егер де, сондықтан), *һәрчәнд ки* (немесе), *һәм дә* (және де), *каһ да* (кейде), *вә јаинки, јаинкидә, вәја ки, вә һәмдә, вәнә дә, вәнәинки, вә јада, вә јахуд да, вә каһ да, вә һәбелә дә, вә һәмчининдә, вә ја ки, вә һәм дә ки, вә јада ки, вә нәдә ки, вә һәмчининдә ки, она көрә, буна көрә, онун үчүн, бунун үчүн, она көрә ки, буна көрә ки, она көрә дә, буна көрә дә, ондан өтрү ки, онун үчүн ки, бунун үчүн ки, онун үчүн дә, бунун үчүн дә, она көрәдир ки, буна көрәдир ки,*

онун үчүндүр ки, бунун үчүндүр ки, лакин буна бахмјараг, анчаг буна бахмјараг, ама буна бахмјараг, фәгәт буна бахмјараг, лакин бунунла белә, анчаг бунунла белә, амма бунунла белә, одур ки, будур ки [17; 168-169].

Түркімен тілінде: *хем// хем де* (және), *ве* (және), *вели// велин* (және), *яғни* (яғни), *эмма* (бірақ), *йөңе* (бірақ), *әгсам* (әйтпесе), *болса* (ал), *болмаса* (әйтпесе), *гайтам* (,я (немесе), *я-да* (немесе), *я...я-да* (не), *не* (немесе), *не-де* (немесе), *кә// кәтә* (не), *чүнки* (өйткені), *себәби* (өйткені) т.б. [18; 513-523].

Түркі тілдеріндегі жалғаулықтардың белгілі бір қызметтері мен ерекшеліктерінің аясы туралы бір араға топтағанымызда төмендегідей болып шығады:

- Жалғаулықтардың дербес тұрғанда мағынасы солыңқы. Сондықтан да көмекшілік Қызмет атқарады дейміз. Жалғаулықтардың негізгі функциясы - сөздерді, сөз тіркестерін және сөйлемдерді бір-біріне тіркестіру. Бірақ, тіркескен тұлғалар грамматикалық және лексикалық жағынан бір-бірімен байланысты болғандықтан, жалғаулықтар өзіндік атқаратын қызметтері арқылы сөздердің мағыналық күшін біршама арттырады.

- Тіркестірушілік қызметі бойынша сөйлем мен мағына арасындағы бүтіндікті, сөйлеу барысында үздіксіздікті қамтамасыз етеді.

- Жалғаулықтар мен септеуліктердің арасында формалық ұқсастықтары мен ортақтықтары болғанымен қолдану аясы және қызметтері жағынан еш ұқсастық жоқ.

- Басқа сөз топтарындағы сөз түрлері (септеуліктер, мекен үстеуі, көсемше т.б.) кей жағдайда сөйлем ішінде жалғаулық ретінде жұмсала алғанымен жалғаулықтар мұндай мүмкіндіктерге ие емес.

- Жалғаулықтар мағыналары белгілі сөздер секілді, сөйлем мүшесі қызметтерін атқара алмайды.

Қалай дегенмен де, жалғаулықтардың екі сөздің немесе сөйлемнің, кейде параграфтардың арасын байланыстыратын ерекше бір қызметі бар. Бірақ, қазақ тілінде жалғаулық атаулының қызметі жалғыз емес екені, әрбір жалғаулық шылаудың мағыналы сөздер секілді жұмсалатын орындары болатыны, көп жағдайда бірінің орнын бірі баса алмайтыны - тайға таңбасқандай белгілі заңдылық. Мұның өзі жалғаулықтардың белгілі бір топтары болатындығын, тіл білімі соларды айырып көрсету қажеттігін тудырады. Бұл жағына келгенде, бүтін түркі тілдері тұрмақ, қазақ тіліндегі жалғаулықтарды топтауда бірізділіктің жоқтығы біздің ісімізді одан әрі қиындата түседі. Яғни, біздің қарастырып отырған оншақты тілдерде ғана емес, бүтін түркі тілдеріндегі жалғаулықтардың қызметтері мен қолданылатын тұсы ұқсас екеніне дау жоқ.

Біз жалғаулықтарды толық қамтыған жіктеу ғалым А.Ысқақовтікі деп тани отырып, оның еңбегіне көбірек сүйенуді жөн көреміз. А.Ысқақов қазақ тіліндегі жалғаулықтарды салаластырғыш жалғаулықтар және сабақтастырғыш жалғаулықтар деп бөліп, оларды өз ішінде мынадай бірнеше топтарға жіктейді.

А. Салаластырғыш жалғаулықтар:

- Ыңғайластық жалғаулықтар;
- Талғаулықты жалғаулықтар.

Ә. Сабақтастырғыш жалғаулықтар:

- Қарсылықты жалғаулықтар;
- Себептік жалғаулықтар;
- Салдарлық жалғаулықтар;
- Шарттық жалғаулықтар;
- Айқындағыш жалғаулықтар;
- Ұштастырғыш жалғаулықтар[3; 365-371]

Әрине, біз қарастырып отырған түркі тілдерінің грамматикасында тап осылай жіктеледі дей алмаймыз.

Қырғыз тілінде *бағындырбас байламталар* және *бағындырма байламталар* деп бөлінеді.

Олар өз ішінде:

А. Бағындырбас байламталар:

- Байланыштырғыш байламталар;
- Ажыратқыш байламталар;
- Каршылагыш байламталар;

Ә. Бағындырма байламталар:

- Себеп-натыйжалаш байламталар;
- Шартуу байламталар, - деп топталады [5; 94].

Қарақалпақ тілінде *дизбеклеуши дәнекерлер және бағындырыушы дәнекерлер* болып бөлінеді.

А. Дизбеклеуши дәнекерлер:

- Бириктириуши дәнекерлер;
- Қарсылас дәнекерлер;
- Аұыспалы дәнекерлер;
- Гезеклес дәнекерлер;

Ә. Бағындырыушы дәнекерлер:

- Себеп дәнекерлер;
- Нәтийже дәнекерлер;
- Шарт дәнекерлер [6; 360-385].

Башқұрт тілінде орыс ғалымы Н.К.Дмитриев орыс тілінің орайына қарай:

- Союзы соединительные;
- Союзы противительные;
- Союзы разделительные;
- Союзы причинные;
- Союзы условные;

Союзы условные и уступительные, - деп алтыға бөлсе [19; 128-129], тағы бір жіктеулерде төмендегідей етіп береді:

- Йыйыу теркәүестәре (соединительные);
- Қаршы куйыу теркәүестәре (противительные);
- Бүлеу теркәүестәре (разделительные);
- Анықлау теркәүестәре (разделительно-определи-тельные);
- Сәбәп теркәүестәре (причинные);
- Шарт теркәүестәре (условные);
- Сағыштырыу теркәүестәре (сравнительные) [20].

Қазан татарлары тілінде:

А. Тезөче теркәгечләр:

- Жыючы теркәгечләр;
- Каршы куючы теркәгечләр;
- Бөлөче теркәгечләр.

В. Ияртөче теркәгечләр:

- Сәбәп, максат теркәгечләр;
- шарт теркәгечләр;
- кире шарт теркәгечләр [21,408].

Өзбек тілінде екі топқа алдымен *тенг боғловчилар және эргаштирувчи боғловчилар* деген екі топқа бөлінеді:

А. Тенг боғловчилар:

- Бириктирувчи боғловчилар;
- Зидловчи боғловчилар;
- Айирув боғловчилар;
- Инкор боғловчилар.

Ә. Эргаштирувчи боғловчилар, деп, одан соң бірінші топ өз ішінде төрт топқа бөлінеді [22; 213-214].

Ұйғыр тілінде жалғаулықтарды алты топқа жіктейді:

- Бириктүргучи бағлиғучилар;
- Айриғучи-тәкрат бағлиғучилар;
- Сәвәп-нәтижә бағлиғучилар;
- Шәртлик бағлиғучилар;

- Қариму-қарши бағлиғучилар;
- Изаһлиғучи бағлиғучилар [9; 262-267].

Түрік тілінің грамматикасында да әртүрлі жіктеулер бар. Соның бірі ғалымы З.Коркмаз түрік тілінің морфологиясына арналған ауқымды еңбегінде орын алады. Ғалым жалғаулықтарды мынадай бес жікке топтайды:

А. Сыралама баылачлар:

Ә. Денкештирме-қаршылаштырма-сечме баылачлар:

Б. Пекиштирме баылачлар:

В. Нөбетлешме баылачлар:

Г. Джүмле башы баылачлары:

- Ачыклама билдирен джүмле башы баылайыжылары;
- Сонуч билдирен джүмле башы баылайыжылары;
- Үстелеме билдирен джүмле башы баылайыжылары;
- Себеп билдирен джүмле башы баылайыжылары;
- Зытлык билдирен джүмле башы баылайыжылары [11; 1104-1136].

Әзербайжан тілінде жалғаулықтар былайша жеті топқа жіктеледі:

- Битишдирмә бағлајыжысы;
- Ғарышылығ бағлајыжысы,
- Бөлүшдүрмә бағлајыжысы;
- Айдынлашдырма бағлајыжысы;
- Сәбәб бағлајыжысы;
- Шәрт бағлајыжысы;
- Гүзәшт бағлајыжысы [23; 163-165].

Түркімен тілінде де бірнеше жіктеуді кездестіреміз. Бірақ, түптеп келгенде өте ұқсас жіктеулер дей аламыз. Солардың бірі П.Азымов, Г.Сопыев, Я.Чоңңәев жазған «Түркімен тілі» атты оқулықта жеті топқа ажыратылады:

- Угурдашлығы билдирйен баглајыжылар;
- Гаршылығы билдирйен баглајыжылар;
- Икучлулығы билдирйен баглајыжылар;
- Гезеклешиги билдирйен баглајыжылар;
- Себәп билдирйен баглајыжылар;
- Гаршылык ве шерт билдирйен баглајыжылар;
- Иңкәр әтмеги билдирйен баглајыжылар [13; 275-276].

Біз салыстырған тілдердегі осындай әртүрлі жіктеулер кездесе де, қолдану қызметі жағынан бірдей деуге толық негіз бар. Сондықтан да қазақ тіл біліміндегі қалыптасқан жүйеге де сай келуі ықтимал. Яғни, түркі тілдеріндегі жалғаулықтарды қазақ тіліндегі жалғаулықтарға байланысты жіктеуге болады. Бірақ кейбір ерекшеліктер де болуы әбден ықтимал. Сонымен бірге қазіргі түркі тілдеріндегі жалғаулықтар туралы пікірімізді қорытындылар болсақ, жалғаулықтарға тән мынадай ерекшеліктер мен қасиеттер бар. Сөйлемде бірдей қызмет атқаратын тіл бірліктерін тіркестіреді. Мағыналары бір-біріне жақын немесе қарама-қарсы сөйлемдерді байланыстырады. Сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді, тіпті мәтін бөлімдерін бір-бірімен тіркесуінде қолданылатын грамматикалық қызмет атқаратын сөздер. Тілдік бірліктер ішінде тіркестірушілік қызметімен бірге белгілі бір мағына да көрсетеді. Сөздерді, сөз тіркестерін, сөйлемдерді және мәтін бөлімдерінің арасындағы мағынаның және түсіндірудің бүтіндігін, үздіксіздігін қамтамасыз етеді. Басқа сөздер (есімдер, үстеулер, септеуліктер) кейде жалғаулық ретінде қолданылады, бірақ жалғаулықтар басқа сөз түрлерінің орнына қолданыла алмайды. Мағыналары және қызметтері сөйлем немесе сөз тіркестерінің ішінде көрінеді. Байланыстырушылық функциясы іске асуы үшін бір-біріне тіркесетін ең аз дегенде екі мүшенің болуы шарт. Сөздерді тіркестірумен қатар ыңғайластыру да бірінші кезектегі қызметі; сөйлем мүшесі ретінде емес сөйлемнен тыс бір тұлға ретінде көрінеді.

Мақаланың негізгі өзектілігі ретінде қазіргі қазақ тіліндегі шылауларға байланысты мәселенің шешімін тек түркі тілдерін салыстыра зерттеу арқылы ғана қол жеткізе алатынымыз жөнінде айтқан болатынбыз. Жалпы, шылау біткеннің сөйлемдегі қызметіне, жұмсалыуына, тіркесетін сөздің ерекшеліктеріне байланысты лингвистер арасында аз сөз болмаған сыңайлы. Осыны ескеріп,

ең алдымен көмекші сөздерге, оның ішінде шылауларға байланысты біршама ғылыми жұмыстарға шолу жасадық. Яғни, түркі тілдеріндегі шылауларға байланысты жүздеген еңбектерде орын алып, тіпті арнайы еңбектер, теориялар барын, бірақ ол еңбектерде шылауларға тиесілі кейбір мәселелер түрліше көзқараспенен шешіліп келетініне байланысты сыни пікірімізді алға тарттық.

Сондай өзекті мәселелердің бірі - түркі тілдеріндегі шылаулардың лексика-семантикалық мағыналары мен абстрактілі грамматикалық қызметтері жөнінде екенін ескеріп, оның айналасында сөз қозғауға тырыстық. Түркологтар болсын, жеке тілтанушылар болсын түркі тілдеріндегі шылаулардың қасиетін түсіндіргенде, олардың сөз тіркестерін құрауға тең компонент болып қатыса алмайтыны, өзінен соң жалғау, жұрнақ жалғай алмайтыны және атаулы сөздерге аналитикалық форма беруші амал ретінде жұмсалатыны секілді грамматикалық мағыналарын атайды да, лексикалық мағынасына байланысты ашық пікір айтылу кездесе бермейтінін байқадық.

Ал біздің тұжырымымызда түркі тілдеріндегі, әсіресе, қазақ тіліндегі шылаулардың басым көпшілігі жеке тұрып қызмет атқара алмайтын, мағынасы бұлыңғыр болғанымен, олардың өзіндік ерекшелігі, басқа формаларға ұқсамайтын қасиеті бар. Олардың бойында байланыстырушылық қасиеті басым десек те, лексикалық мағынасы жалғаулардан әлдеқайда мағыналы екенін көруге болады. Сонымен бірге түркі тілдеріндегі шылаулардың лексикалық мағыналары анағұрлым анық. Бұл көптеген ғалымдар тарапынан да мойындалған. Өйткені барлық шылаудың түбінде бір етістік болсын, зат есім болсын, сын есім, сан есім, есімдік болсын, солардың бірінен жасалғаны күмәнсіз және олардың басым көпшілігінің түбірі бір тілде болмаса екінші тілде өмір сүріп келе жатыр. Бірақ шылаулардың лексикалық мағынасы мен грамматикалық мағынасы жөнінде барлығына дерлік бірдей тұжырым жасау жаңсақтық болады. Айталық, демеуліктердің септеуліктер мен жалғаулықтарға қарағанда лексикалық мағынасы мүлде көмескі. Бір тілде бар септеуліктердің азда болса этимологиясына қарағанда біразының қалыптасу тарихы ұзақ болғандықтан мағынасы солғын көрінеді (сынды, құрлы, үшін), ал енді бірінің қай сөзден пайда болғанын анықтау қиынға соқпайды (*жөнінде*<жөн, *жайында*< жайы, *бойынша*< бой, бойы) т.б. Жалғаулықтардың көбісі біріккен немесе кіріккен сөздерден (немесе формалардан) жасалған (*бірақ*< бір-ақ, *сондықтан*< солай болғандықтан, *өйткені*< олай еткені, *әйткенмен* <*айтқанмен* т.б.), тағы бір тобы басқа тілде мағыналы сөз ретінде қолданылып келе жатқан, бірақ түркі тілдерінде жеке басында мағынасы жоқ саналатын кірме жалғаулықтар (бәлкім, яғни, лекин, ама) болып келеді.

Синтаксистік қызметі жағынан да түркі тілдеріндегі шылаулардың бір-бірінен айырмасы жоқ деп есептейміз. Қазақ тіліндегі шылаулардың синтаксистік қызметімен ұқсас, тіпті ерекшелік көрінбейді. Тек шылау түрлерінің қызметі әр қилы. Септеуліктер басқа сөздің шылауында келіп, қана сөйлем мүшесі бола алады, ал жалғаулықтар мен демеуліктердің сөйлем мүшесіне мүлде қатысы жоқ. Септеуліктер мен жалғаулықтар екі сөзді немесе сөйлемді байланыстырушылық, тіркестірушілік қызметтерді атқарады, бірақ септеуліктер белгілі бір септік формасына тәуелді, жалғаулықтар үшін ешбір қосымшаның маңызы жоқ (әрдайым бейтарап), демеуліктерде болса байланыстырушылық, тіркестірушілік қасиет жоқ. Сондықтан олар жалғаулықтар сияқты қосымшаға бағынбайды немесе меңгеруге міндетті емес.

Жалпы айтқанда, түркі тілдеріндегі шылауларды бір сөз табы ретінде қарағанымызбен (үшеуіне шылау деп ат беруінің себебі: олардың үшеуі де бір сөздің шылауында келуіне байланысты айтылған болу керек), олардың үшеуінің қызметтерінің арасында үлкен айырмашылықтар бар. Ол лексикалық мағынасы жағынан да, грамматикалық қызметі жағынан да айқын көрінеді. Мұның өзі шылау түрлерінің бір-бірімен жеткілікті деңгейде салыстырыла зерттелуін қажет етеді. Яғни, олардың лексикалық мағынасындағы, грамматикалық қызметіндегі ерекшеліктері жөнінде шамалап айтылған пікірлер болғанымен, санамалап мынау ұқсас тұсы, мынау айырмасы деп көрсетерлік зерттеу жұмысы қолға алыну керек.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Quttimuratova I. A. (2019) *Lingua-geographical study of the lexical dialectology of the Kazakhs in the Republic of Karakalpakstan. ISJ Theoretical & Applied Science, 12 (80), 674-677.*

2. Gümüřatam G. (2019) [ve ~ ile] biçimbirimlerinin eř deęerlikleri üzerine. Türkbiğ. 37: 123-137.
3. Ысқақов А. Ы. (1991) Қазіргі қазақ тілі. Морфология. Алматы : Ана тілі. - 384 б.
4. Қазақ грамматикасы. Фонетика, сөзжасам, морфология, синтаксис (2002) Астана.-784 бет.
5. Кыргыз тили (1996) Бишкек.
6. Хәзирги қарақалпақ әдеби тилинің грамматикасы. Сөз жасалуы хәм морфология. (1994) Нөкис: «Билим». - 452 бет.
7. Дмитриев Н.К. (1950) Башкорт теленең граматикаһы, Өфө. - 300 бет.
8. Зияева Р.А., Абдрахманова Г.Г. (1981) Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Өч томда. III том. Казан.
9. Һазирқи заман уйғур тили. Морфология вә синтаксис (1966) II, Алматы «Ғылым». - 456 б.
10. Абдурахмонов Х., Рафиев А., Шодмонқулова Д. (1992) Ўзбек тилининг амалий грамматикаси. Тошкент: Ўқитувчи - 256 б.
11. Korkmaz Z. (2009) Türkiye Türkçesi Grameri. Ankara:Türk Dil Kurumu- 1224 s.
12. Altaylı S. (1994) Azerbaican Türkçesi Sözlüğü. I. c. İstanbul.
13. Азымов П., Сопыев Г., Чөнңәев Я. (1974) Туркмен дили. Ашгабат.
14. Жакыпов Ы., Турусбеков С., Майрыков Д. (1954) Кыргыз тилинин грамматикасы. Лексика, фонетика жана морфология / пед.окуу жайлары үчүн/ Фрунзе: Педагогика. - 230 б.
15. Языка мира. Тюркские языки (1997) Бишкек: «Кыргызстан» - 542 с.
16. Барсукова Р.С. (2004) Заболотный говор Тоболо-Иртышского языка в сравнительном освещении. Казань.
17. Ширалиев М. Ш., Севортян Э. В. (ред.) (1971) Грамматика азербайджанского языка (фонетика, морфология и синтаксис)Баку: «Элм». - 415 с.
18. Türkmén diliniñ grammatikasy – Morfologiya (1999) Aşgabat: «Ruh».
19. Дмитриев Н.К. (1948) Грамматика башкирского языка. Москва – Ленинград: Изд. АН СССР. – 276 с.
20. Краткая грамматика башкского языка. <https://tel.bashqort.com/short-grammar>
21. Хисамова Ф.М. (2006) Татар теле морфологиясе, Казан: Мәгариф.
22. Абдураулов Ё. (2009) Туркий тилларнинг қиёсий-тарихий грамматикаси: (ўқув- услубий қўлл.). Тошкент: «Фан».
23. Грамматика азербайджанского языка (фонетика, морфология и синтаксис) (1971) - Баку: Элм. - 415с.

Особенности союзов в тюркских языках

Г.К. Жылкыбай

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави, г.Туркестан Казахстан
zerek24@mail.ru

Хотя мы относим все виды послелогов к одной части речи, есть большие различия между функциями каждой из них. Они видны как по лексическому смыслу, так и по грамматическому назначению. Это требует достаточного сравнения видов послелога друг с другом. В статье впервые рассматриваются функции союзов на примере некоторых тюркских языков и предлагается рассматривать их в системном порядке и обобщенном виде. При этом определяются основные особенности, характерные для союзов в современных тюркских языках.

Ключевые слова: союзы, тюркские языки, особенности союзов, грамматические труды, семантическое значение.

Features of conjunctions in Turkic languages

G.K. Zhylykybay

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
zerek24@mail.ru

Although we refer all types of postpositions to one part of speech, there are large differences between the functions of each of them. It is visible both in terms of lexical meaning and grammatical purpose. This requires sufficient comparison of the types of postpositions with each other. For the first time, the functions of conjunctions are confirmed in the article with special examples taken from each Turkic language, the endings of Turkic languages are systematically summarized. At the same time, features characteristic conjunctions in modern Turkic languages are indicated.

Keywords: conjunctions, Turkic languages, features of conjunctions, grammatical works, semantic meaning.

Редакцияға 10.12.2019 түсті.